

Mladen Friganović
Geografski odsjek
Prirodoslovno-matematski fakultet
Zagreb, Marulićev trg 19

Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj

Uvod

Društveni, gospodarski i politički razvoj u prostoru i vremenu uključuje svakako kretanje broja i sastava stanovništva, njegovih vitalnih, gospodarskih, obrazovnih, kulturnih, političkih i drugih obilježja.¹ Prema tome, kretanja svojstvena stanovništvu bilo kojeg prostora ne pokazuju samo njegove kvantitativne (brojčano povećanje ili smanjenje) nego i kvalitativne promjene (promjene strukture). Zato valja poznavati opće kretanje stanovništva kao funkciju društveno-gospodarskih i političkih zbivanja koja su u prošlosti djelovala i koja još možda djeluju na brojnost, strukturu i razmještaj stanovništva. Kod toga treba posebno imati na umu činjenicu da su demografski procesi po svojoj prirodi dugoročni i prema tome u dugotrajnoj sprezi sa spletom svojih činilaca. Tako se i u suvremenim demografskim kretanjima, kao svojevrsnoj funkciji socijalnih procesa, ogledaju prethodna društveno-gospodarska zbivanja. To znači da se demografski činioci i činjenice ne smiju zanemariti, ni u retrospektu ni u projekciji politike društvenoga razvoja. Jer, demografski su procesi posljedica, a kadšto i činilac relevantnim društvenim tokovima. Zanemarivanje demografskih kretanja utječe nepovoljno i na gospodarski razvoj pa takav propust nije moguće na brzinu ispraviti. Politiku demografskog razvoja trebalo bi učiniti dijelom opće dugoročnije društveno-gospodarske politike. U protivnom dolazi do nesklada koji se očituje u sve produbljenijem socijalno-ekonomskom i prostornom procjepu neke demografske mase, odnosno zemlje.

Stanovništvo SR Hrvatske, njezinih makroregija i općina primjer je na kojem ćemo pokušati potvrditi neke spomenute postavke. No, ograničit ćemo se na retrospekt kvantitativnih i donekle dobro-strukturnih kretanja kao osnovnih indikatora koji potiču na odgovarajuće razmišljanje i zaključke.²

¹ Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo SR Hrvatske*, Studije, Biblioteka »Obzor«, Školska knjiga, Zagreb 1971, str. 11.

² Podrobnije o tome vidjeti: M. Friganović i P. Pavić, *Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971*, Izvještaji i studije, Knjiga I i II, Odjel za demografska istraživanja Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1973. i 1974. Svi podaci za razdoblje 1921—1971. koji se navode u ovom članku uzeti su iz tih studija i preračunati su na sadašnji teritorij jedinica za koje se iskazuju. Inače, izvor je posebno naveden.

Osnovne osobine kretanja stanovništva Hrvatske 1880—1921.

Hrvatska je prostor izrazitih dinamično-strukturnih demografskih posebnosti koje u okviru Jugoslavije brazde još od kraja 19. stoljeća. Jugoslavija, kao evropska zemlja, primjer je zakašnjele populacijske ekspanzije koja nije u svim svojim dijelovima dosegla u isto doba visoku stopu porasta stanovništva. Bila je, zbog svoje političke prošlosti i perifernoga geografskog položaja prema prvim industrijskim žarištima svijeta, izvan neposrednog domašaja klasične industrijske revolucije. Taj se utjecaj najprije osjetio u našim sjeverozapadnim krajevima, u Sloveniji i Hrvatskoj.

Iz posebnosti položaja sjeverozapadnih područja naše zemlje prema srednjoj i zapadnoj Evropi, proistekla je i posebnost kretanja stanovništva. To se u sažetom obliku vidi iz tablice 1.³

Tablica 1 — Kretanje broja stanovnika Jugoslavije i Hrvatske od 1880. do 1921. (u 000)

		1880	1910	1921	Povećanje 1880—1921
Jugoslavija	Broj	8.851	11.458	12.529	3.678
	Indeks	100,0	129,5	141,6	41,6
Hrvatska	Broj	2.494	2.984	3.422	928
	Indeks	100,0	119,6	137,2	37,2

Znatno veća stopa povećanja brojnosti stanovništva Jugoslavije od stope stanovništva Hrvatske upućuje na diferencijalna socio-ekonomska zbivanja. U Hrvatskoj su se ta zbivanja odrazila na smanjen natalitet i na povećano iseljavanje jednog dijela stanovništva i radne snage, ponajviše u prekomorske zemlje Angloamerike. Razmjerno najjače iseljavanje bilo je u osvit 20. stoljeća i do Prvoga svjetskog rata. Time su odgovarajuća društveno-gospodarska zbivanja (vinska klauzula kojom je otežana prodaja naših vina u Austrougarskoj, bolest vinove loze i dr., na jednoj, a uspostava češćih parobrodarskih linija Trst — SAD, proširena mreža agencija i krediti za odlazak preko oceana i dr., s druge strane), koja su nastupila nakon relativnog prosperiteta vinarstva početkom druge polovice 19. stoljeća, poremetila demografski hod u tim područjima što je uzrokovalo značajne socijalne poremećaje. Ubrzano je raspadanje porodičnih zadruga, razmahala se dioba i usitnjavanje posjeda i sl. Da nije bilo restriktivne imigracijske politike, što su je pojačale Sjedinjene Američke Države 1921. i 1924, valovi iseljavanja bili bi još veći.⁴

U Hrvatskoj je to iseljavanje najprije počelo u južnom dijelu njezina primorja (Dalmacija), posebice na otocima, zatim u sjevernom dijelu primorja (Kvarnerski otoci i Vinodolsko priobalje), pa malo kasnije iz unutrašnjosti, i to iz goransko-ličkog prostora i iz Istočne Hrvatske (Slavonija).⁵

³ Mladen Friganović, Neki problemi naših otoka, *Geografski horizont*, god. VII (1—2), Zagreb 1962.

⁴ Zakonom o useljavanju, što su ga donijele američke vlasti 1921. broj useljenika u SAD bio je ograničen za svaku zemlju na 3% broja pripadnika tih zemalja koji su bili nastanjeni u SAD i popisani cenzusom 1910. No, već je 1924. donesen novi mnogo stroži zakon. Samo 2% broja pripadnika odgovarajućih država koji su bili nastanjeni i popisani u SAD 1890. mogli su godišnje useliti u Sjedinjene Američke Države. (Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Matica Hrvatska, Zagreb 1968, str. 37.)

⁵ Mladen Friganović, Neke demografske karakteristike i problemi primorja SR Hrvatske, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, sv. XLVI (1), Beograd 1966, str. 43.

U tom, u cjelini demografski ekspanzivnom razdoblju naše zemlje, otoci već tada imaju stagnacijsko i depopulacijsko obilježje s jakim socijalno-ekonomskim poremećajima i sve većim egzistencijalnim tegobama. Depopulacija i prsnuće socijalnih struktura najbitnija su društveno-gospodarska karakteristika naših otoka i užeg priobalnog dijela primorja od kraja 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata. U uvjetima nerazvijenih oblika gospodarske djelatnosti i preživljela načina iskorištavanja zemlje i mora, ugroženog i novim poremećajima uvjetovanih ratom, otočno i priobalno stanovništvo bivalo je lako i brzo zahvaćeno iseljeničkom groznicom. Nepostojanje jasnog službenog stava prema migraciji uopće, a emigraciji posebno, povoljan prometno-geografski položaj i veze važnijih luka na istočnoj obali Jadrana s onima preko oceana, gospodarska depresija zbog teškoća u prodaji vina i bolesti vinove loze (pernospora i filoksera) na primorju, a povećanje seljačkih dugova u unutrašnjosti (središnja, sjeverna i istočna područja Hrvatske) bili su poticajni činioci («Push Factors») napuštanja zavičaja. Istodobno u Hrvatsku prodire kapitalizam, jača zelenaštvo nad ruralnim nekretninama, rastu seljački dugovi koji tjeraju sve brojniju radnu snagu u eksodus. Valja imati na umu da je taj proces tekao u doba kada su prekomorske zemlje, posebice angloameričke, bile u značajnijoj gospodarskoj ekspanziji, u punom zamahu industrijalizacije i kada su trebale više radne snage i poduzetnih ljudi nego što su ih same imale. Takav se proces odvijao uglavnom sve do sedamdesetih godina 19. stoljeća i u zemljama sjeverozapadne i zapadne Evrope (Švedska, Norveška, Škotska, Irska, Wales, Njemačka, Francuska i dr.).

Prodor modernog kapitala u naše selo prouzročio je prezaduženost, osiromašenje, proletarizaciju sela i seljaka. Seljaci sve teže žive na malim i škrtim površinama. S druge strane, zaostalost i nerazvijenost gradova i industrije u njima sputavali su zapošljavanje pa je i to utjecalo na iseljavanje u sve većem broju. Na (ne)sreću postojale su u prekomorskim zemljama povoljnije mogućnosti, bar što se tiče zaposlenja, unatoč mukotrpnom bitku i zaradi, pa su se u nas, uz domaće potisne činioce, osjećali i privlačni činioci («Pull Factors») iz dinamičnijih prekomorskih zemalja. Te su pojave vrlo značajne u socijalno-retrospektivnim proučavanjima, jer omogućuju prostorno-vremenske usporedbe i bolje razumijevanje odgovarajuće suvremene problematike.

Gubitak nastao iseljavanjem prije Prvoga svjetskog rata nije moguće točno ustanoviti. Svaki pokušaj detaljnijeg računanja nailazi na mnoštvo teškoća u opsegu i smjerovima, jer su šupljine u odgovarajućoj statistici velike i učestale iz više razloga, ponajvećma zbog različite političke jurisdikcije nad krajevima današnje SR Hrvatske i zbog načina evidentiranja useljenika u zemljama useljavanja (mahom se registriralo državljanstvo useljenika na osnovi putnih isprava tadašnjih zemalja, u našem slučaju Austro-Ugarske, a ne prema narodnosti, još manje prema krajevima odakle su se iselili). No, uzevši općenito, poznato je da donekle masovnije — ali u prostornom pogledu selektivno iseljavanje — počinje iz Hrvatske šezdesetih godina 19. stoljeća i doseže vrhunac u razdoblju 1900—1910. Tek devedesetih godina 19. stoljeća osnovan je posebni iseljenički odsjek Hrvatske koji je obvezao neka parobrodarska društva da hrvatske iseljenike prikazuju posebno i da iseljenička iskaznica bude uvjet za ukrcaje na brod. Zbog toga i nekih drugih okolnosti nije moguće odrediti točan broj iseljenika iz Hrvatske prije Prvoga svjetskog rata. Njihov broj moguće je, dakle, utvrditi samo približno. Pri tome valja imati na pameti da su brojevi što ih prikazuje službena statistika znatno ispod stvarnog

broja iseljenika (ilegalno iseljavanje, bez putnice ili izvan svake službene evidencije). Jer, prema službenim podacima Hrvatskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu u razdoblju 1899—1913, iselile su iz Hrvatske 186.573 osobe (vjerojatnije otprilike 200.000 ljudi), dok je prema podacima različitih parobrodarskih društava i prema broju izdanih putnica za iseljavanje u razdoblju 1900—1913. broj iseljenih uključivši Dalmaciju i Istru iznosio čak 527.535 osoba (od kojih je 62% otputovalo u SAD). U istom periodu uselilo je u Hrvatsku oko 40.000 osoba. Prema tome, može se zaključiti da je okvirno broj iseljenih od kraja 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata iz SR Hrvatske iznosio otprilike pola milijuna osoba ili 17% *ukupnog stanovništva 1910 (svedeno na današnji teritorij)*.⁶

Ima li se pri tome na umu da iseljava najvećma mlada radna snaga (od svih iseljenika 65% bilo je onih u dobi od 20. do 39. godine), onda je lako zaključiti da neposredni demografski gubici Hrvatske u spomenutom razdoblju iznose otprilike šestinu prosječnog broja stanovnika, a približno trećinu za rad najsposobnijih godišta. Uzme li se u obzir da je prosječna stopa prirodnog priraštaja stanovništva Hrvatske u razdoblju 1900—1910. bila samo 10 na tisuću, onda bi posredini demografski gubici iznosili oko 560 tisuća stanovnika. Iako se dio potonjih u starosti vratio u domovinu, to nije u demografskom pogledu bio nikakav dobitak nego opterećenje ionako okrnjene dobne strukture stanovništva koje je kao takvo ušlo u Prvi svjetski rat. Iz rata je izašlo još okrnjenije s potencijalno oslabljenom biodinamikom i reprodukcijom. To će se još jasnije vidjeti.

Osvrt na trend kretanja stanovništva Hrvatske između dva svjetska rata 1921—1948.

Premda je osnovno i zajedničko obilježje kretanja stanovništva Jugoslavije i republike u razdoblju 1921—1948. neprestano povećavanje, ipak nam različitost stopa otkriva demografske posebnosti pojedinih dijelova zemlje. Iza toga stoje diferencijalni socijalno-ekonomski procesi kao funkcija dosegnutog stupnja opće razvijenosti (vidi tablicu 2).

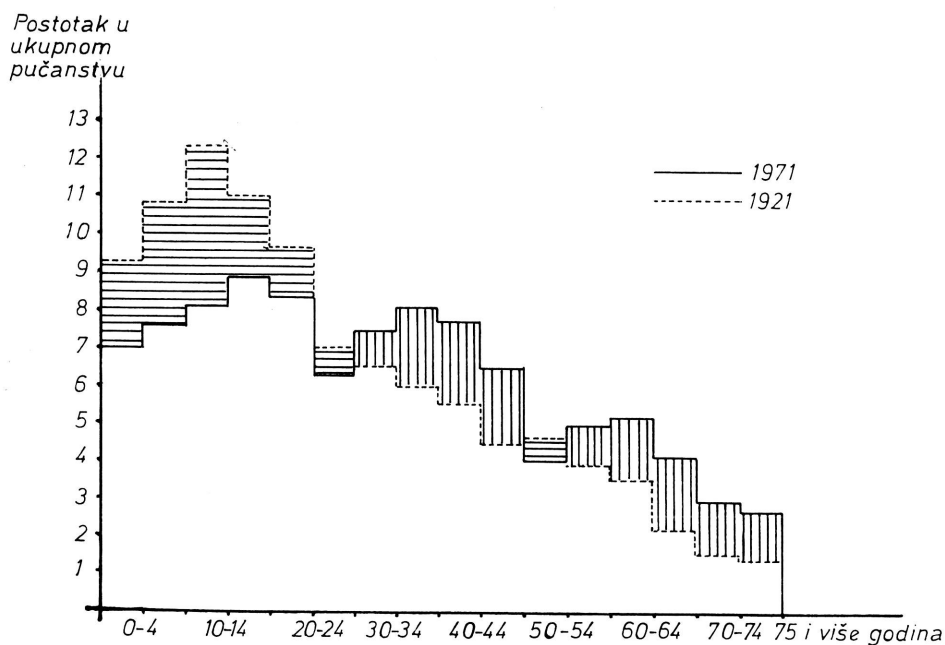
Tablica 2 — Kretanje broja stanovnika Jugoslavije, Hrvatske i ostalih republika i SAP od 1921. do 1948. (u 000)

	1921		1931		1948		Povećanje 1921—1948		
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Ukupno Broj	%	Prosječno god.
Jugoslavija	12.621	100,0	14.586	115,6	15.901	126,0	3.280	26,0	0,97
Bosna i Hercegovina	1.906	100,0	2.335	122,5	2.582	135,5	676	35,5	1,31
Crna Gora	313	100,0	361	115,3	379	121,1	66	21,1	0,78
Hrvatska	3.442	100,0	3.800	110,4	3.788	110,1	346	10,1	0,37
Makedonija	814	100,0	954	117,2	1.162	142,8	348	42,8	1,59
Slovenija	1.292	100,0	1.388	107,4	1.443	111,7	151	11,7	0,43
Srbija	4.854	100,0	5.748	118,4	6.547	134,9	1.693	34,9	1,29
Uža Srbija	2.870	100,0	3.568	124,3	4.147	144,5	1.277	44,5	1,64
Vojvodina	1.540	100,0	1.625	105,5	1.667	108,2	127	8,2	0,30
Kosovo	440	100,0	555	126,1	733	166,6	293	66,6	2,47

⁶ Josip Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1914, str. 64.

U prosječnom povećanju brojnosti stanovništva Jugoslavije od 26% u razdoblju 1921—1948, *polovi između republika bili su Makedonija s razmjerno najvećim povećanjem (42,8%) i Hrvatska s razmjerno najmanjim povećanjem (10,1%).* Unutar SR Srbije Uža je Srbija imala razmjerno velik porast stanovništva (44,5%), mnogo veći nego SAP Vojvodina (8,2%) ali znatno manji nego Kosovo (66,6%). Lepeza promjena, dakle, vrlo je široka i upućuje na demografsku i socio-ekonomsku složenost stare Jugoslavije. Uočavaju se skupina relativno malog porasta stanovništva (Vojvodina, Hrvatska i Slovenija), umjerenog porasta (Crna Gora) i skupina visokog porasta stanovništva (Kosovo, Uža Srbija, Makedonija, te Bosna i Hercegovina). Prema tome, stanovništvo Hrvatske, u usporedbi s ostalim republikama, imalo je u razdoblju 1921—1948. najmanju stopu porasta. Potonije se nepovoljno odrazilo na dobnu strukturu i na najnovije sociodemografske procese u SR Hrvatskoj (vidi grafikon 1).

Grafikon 1
Promjene u dobnom sastavu stanovništva SR Hrvatske 1921—1971. pokazuju visok stupanj ostarjelosti

Gubitak iseljavanjem između dva svjetska rata nastavio se iako su u zemlji i u svijetu vladale izmijenjene prilike. U zemlji nisu, međutim, stvorene mogućnosti za veću zaposlenost pa je pritisak viškova radne snage rastao. Time je rasla i relativna gustoća naseljenosti. U svijetu su nastupile restrikcije useljavanja, osobito u zemljama gdje je useljavanje bilo dominantno (SAD, Kanada, Australija i dr.), zatim svjetska ekonomska kriza i druge nedaće što su se vezale uz nju. Naslijeđena loša dobna struktura, pa prema tome

i smanjena biodinamika, nepovoljno su se odrazile na spomenuta kretanja stanovništva Hrvatske u razdoblju 1921—1948. Računa se da je ipak od 1921. do 1941. negativna migracijska bilanca Hrvatske iznosila oko 65.000 osoba (na osnovi 115.000 iseljenih, a 50.000 povratnika).⁷ Iseljivalo se podjednako iz primorja i iz unutrašnjosti. Maksimalno su korištene rodbinske i zavičajne veze s prethodnim generacijama iseljenika. U posebnom je položaju bila Istra, gdje su između dva rata talijanski fašisti provodili politiku denacionalizacije i ekonomskim pritiskom («Bataglia di grano» — bitka za pšenicu u kraju koji je stvoren za vinogradarstvo, samo da još više osiromaši istarski seljak) čak poticali iseljavanje hrvatskog pučanstva.

Prema tome, protekle međuratno razdoblje donijelo je Hrvatskoj daljnji neposredni gubitak od oko 65.000 mahom odraslih za rad sposobnih osoba. To znači da je s posrednim gubicima (potencijalni prirodni priraštaj koji su mogli imati seljaci) spomenuti broj još veći. Uzme li se prosječna godišnja stopa prirodnog priraštaja od 10 promila, spomenuti bi se gubitak popeo na oko 100.000 stanovnika ili 3% ukupnog stanovništva Hrvatske 1931. Međutim, stvarni gubici su još veći, jer su mnogi iselili ilegalno, a njihov broj nije moguće utvrditi ni približno. I na te gubitke vezali su se gubici u Drugom svjetskom ratu i NOB-i.

Drugi svjetski rat i NOB snažno su potresli broj i strukturu stanovništva Hrvatske i Jugoslavije. To se vidi najbolje iz toga što je prosječni godišnji porast brojnosti stanovništva Jugoslavije u međupopisnom intervalu 1931—1948. bio upola manji od prosječnoga godišnjeg porasta stanovništva u razdoblju 1921—1961 (77.000 naprama 150.000).⁸ Time je bio i uzdrman njegov daljnji razvoj. Ali, koliki su bili gubici?

Pretpostavimo li da se stanovništvo Jugoslavije kao cjeline i Hrvatske kao njezina dijela razvijalo bar približno normalno u međupopisnim intervalima 1921—1931. i 1953—1961. (interval 1948—1953. isključujemo jer je izrazito kompenzacijski i zato nenormalan) i ako na osnovi toga kretanja izračunamo prosječnu stopu promjena i izvršimo procjenu broja stanovnika 1948, dobivamo za Jugoslaviju, republike i pokrajine stanje prikazano u tablici 3.

Tablica 3 — Procijenjeni ratni gubici stanovništva Jugoslavije republika i pokrajina (po I. Klauzeru)

	Broj stanovnika 1948		Gubitak u ratu	
	Procijenjen	Popisom ustanovljen	Razlika	% prema broju stanovnika 1948
Jugoslavija	17,883.939	15,841.566	—2,042.373	12,89
Bosna i Hercegovina	3,144.534	2,563.767	—580.767	22,65
Crna Gora	439.889	377.189	—62.700	16,62
Hrvatska	4.441.401	3,779.858	—661.543	17,50
Makedonija	1,178.608	1,152.986	—25.622	2,22
Slovenija	1,575.800	1,439.800	—136.000	9,45
Uža Srbija	4,625.727	4,154.175	—471.552	11,35
Kosovo	771.650	733.034	—38.616	5,27
Vojvodina	1,706.330	1,640.757	—65.573	4,00

⁷ Vječeslav Holjevac, op. cit., str. 49—60.

⁸ Ivan Klauzer, *Stanovništvo i domaćinstva u Jugoslaviji i Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1967, str. 89—90 (rukopis u arhivi Instituta).

Iako se ovom računu može prigovoriti, jer nije uzeo u obzir međurepubličke migracije od kraja posljednjeg rata do 1948, i jer se oslanja na stope u razdobljima koja su ponešto bila drukčija od intervala 1931—1948, ipak smo dobili približnu i okvirno vrlo impresivnu sliku u distribuciji gubitaka unutar Jugoslavije. Još bolji pregled dobit ćemo ako se prikaže udio stanovništva 1948. i gubitaka po republikama i pokrajinama u ukupnim gubicima stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu (tablica 4).

Tablica 4 — Udio broja stanovnika i udio demografskih gubitaka republika i pokrajina u stanovništvu i gubicima Jugoslavije

(u %)

	Stanovništvo 1948	Demografski gubitak u ratu
Jugoslavija	100,00	100,00
Bosna i Hercegovina	16,18	28,43
Crna Gora	2,38	3,07
Hrvatska	23,86	32,40
Makedonija	7,28	1,25
Slovenija	9,09	6,66
Uža Srbija	26,22	23,09
Kosovo	4,63	1,89
Vojvodina	10,36	3,21

Kretanje stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948—1961.

Da nije bilo Drugoga svjetskog rata i njime uvjetovanih demografskih poremećaja, jamčno bi prosječna godišnja stopa rasla postojanije sve do kraja četrdesetih godina. Nakon toga bi se vjerojatno smanjivala postepeno do danas i ušla ravnomjernije u fazu demografske tranzicije koju su inače demografski u nas očito predusreli. Pretekli su je do te mjere da se gotovo i ne može govoriti o demografskoj tranziciji stanovništva SR Hrvatske kao o nečem što je uokvireno tom u znanosti o stanovništvu općenito prihvaćenom teorijom koja je demografski izraz socio-ekonomskih promjena na prijelazu iz primarne (agrostočarske) u sekundarnu (industrijsku) civilizaciju.⁹

Poslijeratno kretanje broja stanovnika SR Hrvatske u okviru SFR Jugoslavije od 1948. do 1961. vidi se iz tablice 5.

⁹ Sumnja u posvemašnje potvrđivanje teorije demografske tranzicije javila se kod nekih autora i ranije. Tome su pridonijela mnoga empirijska istraživanja. O tome je bilo riječi s vrlo meritornog mjesta na svjetskoj konferenciji o stanovništvu u Liègeu (Belgija) 1973. (A. J. Coale, The demographic Transition, *International Population Conference, Liège 1973*, Vol. I, str. 53.)

Tablica 5 — Kretanje broja stanovnika Jugoslavije, republika i pokrajina
1948—1953, 1953—1961. i 1948—1961.

(u 000)

	1948		1953		1961		Povećanje 1948—1961 u %	
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Ukupno	Prosječ- no godi- šnje
Jugoslavija	15.901	100,0	17.048	107,2	18.607	117,0	17,0	1,30
Bosna i Hercegovina	2.582	100,0	2.862	110,8	3.298	127,7	27,7	2,13
Crna Gora	379	100,0	422	111,4	474	125,1	25,1	1,93
Hrvatska	3.788	100,0	3.946	104,2	4.166	110,0	10,0	0,77
Makedonija	1.162	100,0	1.310	112,7	1.409	121,3	21,3	1,64
Slovenija	1.443	100,0	1.508	104,5	1.592	110,3	10,3	0,79
Srbija	6.547	100,0	6.999	106,9	7.668	117,2	17,2	1,32
Uža Srbija	4.147	100,0	4.483	108,7	4.837	116,6	16,6	1,28
Vojvodina	1.667	100,0	1.703	102,2	1.860	111,6	11,6	0,80
Kosovo	733	100,0	813	110,9	971	132,5	32,5	2,50

Razlike su u stopi porasta znatne. *Polovi su Bosna i Hercegovina (27,7%) i Hrvatska (10,0%) između republika, a Kosovo (32,5%) i Vojvodina (11,6%) između pokrajina.* To su ujedno i najveće amplitude. I ovdje su, dakle, očite tri skupine: SR Hrvatska, SR Slovenija i SAP Vojvodina u prvoj skupini s najnižim porastom (10,0 do 11,6%), u drugoj su Srbija i Makedonija (17,2% do 21,3%) i u trećoj Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Kosovo (25,1% do 32,5%). Teško je reći održava li ovaj odnos stopa u spomenutom razdoblju razlike u dostignutom stupnju društvene i gospodarske razvijenosti. Jer, tu se isprepliću utjecaji prošlosti i specifičnih socijalnih struktura svojstvenih pojedinim dijelovima Jugoslavije sa suvremenim tokovima i tendencijama. Očekivani odnosi u pogledu populacijske dinamike nešto su poremećeni, osobito u SR Hrvatskoj, koja je bila i još je prostor relativno najjačeg iseljavanja. To ćemo vidjeti i u pogledu dinamike i dobne strukture stanovništva u toku najnovijeg međupopisnog intervala 1961—1971.

Promjene u razdoblju 1961—1971. i suvremeni procesi

Analiza kretanja broja stanovnika Jugoslavije i republika u posljednjem međupopisnom intervalu pokazuje slične razlike kao i u prethodnom razdoblju (tablica 6).

Tablica 6 — Kretanje broja stanovnika Jugoslavije, republika i autonomnih pokrajina u razdoblju 1961—1971. i retrospekt 1921—1971

(u 000)

	1961		1971		Povećanje 1921—1971 u %	
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	Ukupno	Pro- sječno godi- šnje
Jugoslavija	18.607	100,0	20.505	111,0	62,5	1,25
Bosna i Hercegovina	3.298	100,0	3.743	111,3	96,4	1,93
Crna Gora	474	100,0	530	111,1	69,3	1,39
Hrvatska	4.166	100,0	4.423	106,2	28,5	0,57
Makedonija	1.409	100,0	1.647	116,9	102,3	2,05
Slovenija	1.592	100,0	1.725	108,4	33,5	0,67
Srbija	7.668	100,0	8.437	110,0	73,8	1,48
Uža Srbija	4.837	100,0	5.242	108,4	82,6	1,65
Vojvodina	1.860	100,0	1.950	104,8	26,6	0,53
Kosovo	971	100,0	1.245	128,2	182,9	3,66

Najveći porast između republika ima Makedonija (16,9%), a najmanji opet Hrvatska (6,2%). U skupini iznad jugoslavenskog prosjeka pored Makedonije, još su Bosna i Hercegovina i Crna Gora, a ispod, pored Hrvatske, još su Srbija i Slovenija. I ovdje su apsolutni polovi Vojvodina s najnižom stopom (4,8%) i Kosovo s najvišom stopom porasta (28,2%). Da te razlike nisu svojstvene posljednjem međupopisnom intervalu nego da brazde otprije rata, vidi se iz usporedbe porasta stanovništva izdvojenih prostornih jedinica u *polustoljetnom razdoblju 1921—1971*. Među republikama najveći je porast imalo stanovništvo Makedonije (102,3%), a najmanji Hrvatske (28,5%). I u tom su dugotrajnom razdoblju polovi promjena Vojvodina (26,6%) i Kosovo (182,9%) s tim što su se razlike povećavale što smo se približavali današnjici.

Jugoslavija je, dakle, demografski kompleks sazdan od različitih regionalno relevantnih komponenata populacijske dinamike. Kako je populacijska dinamika u tijesnoj međuzavisnosti sa dobnom strukturom, može se bez podrobne analize ustvrditi da su slične razlike i u pogledu dobne strukture odgovarajućih demografskih masa. Dinamika i struktura stanovništva očituje se kao funkcija socijalno-ekonomske strukture i procesa u kojima brazde prežici prošlog vremena. Zaostajanje pojedinih područja u fazi sve prisutnije demografske tranzicije i diferencirano reagiranje na nove društveno-gospodarske tokove i društvene odnose uopće, otežavaju bržu homogenizaciju naše zemlje kao cjeline.

Zanimljivo je i to da je SR Hrvatska, mada nije ni najrazvijenija ni najhomogenija republika u Jugoslaviji, imala najmanju stopu rasta stanovništva u svim međupopisnim razdobljima od 1921. do 1971, osim u intervalu 1921—1931, kada je najmanju stopu imala Slovenija. Uz to je jedino u Hrvatskoj zabilježeno negativno kretanje broja stanovnika (—0,02%) u međupopisnom razdoblju 1931—1948. Hrvatska i Slovenija imaju u svim navedenim međupopisnim intervalima od 1921. do 1971. znatno nižu prosječnu godišnju stopu rasta stanovništva od jugoslavenskog prosjeka. Iz toga izlaze i odgovarajuće posebnosti i problemi ovih republika, posebice SR Hrvatske kao znatno hetero-

genije u prostornom i strukturno-populacijskom pogledu i u cjelini manje razvijene od SR Slovenije. Trend demografskoga kretanja u Hrvatskoj, i teškoće socijalne i gospodarske naravi, kakve će iz toga doći, upozoravaju na potrebu sustavnijeg proučavanja i tješnjeg povezivanja tih kretanja s općim društvenim zbivanjima i u našoj zemlji kao cjelini.¹⁰

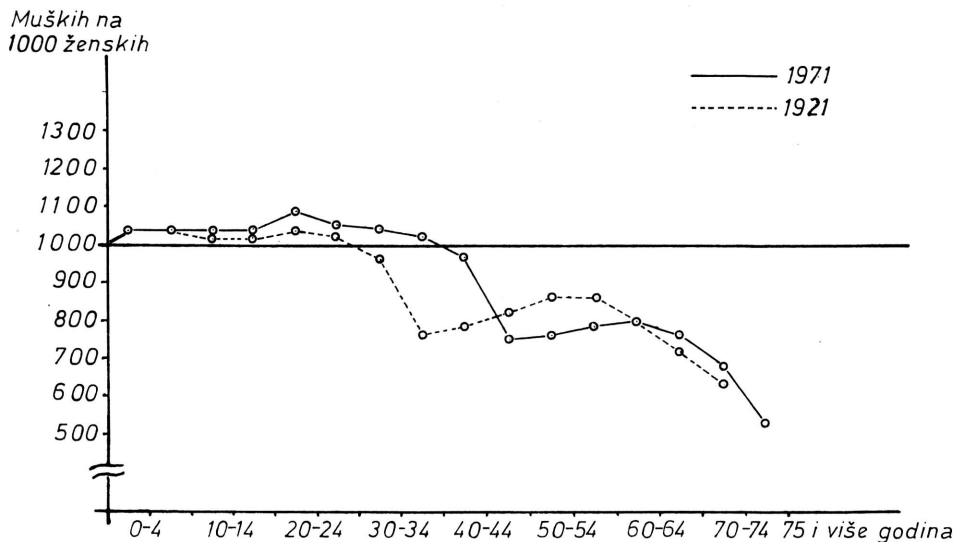
Mada SR Hrvatska ima u razdoblju 1961—1971. i negativnu migracijsku bilancu (višak iseljenih ljudi nad useljenim, ne računajući radnike i članove njihovih obitelji na privremenom radu u tuđini, iznosi u spomenutom razdoblju 0,2% stanovništva SR Hrvatske 1971.), ipak to ne predstavlja neku osobitu nepovoljnost. Znatno nepovoljnije jest što nam se ruralna područja prazne a urbani prostori nabijaju novim i za to nepripremljenim stanovništvom brže nego li to društvo može podnositi bez većih poremećaja. Zaostaje infrastruktura, tehnička i socijalna, pa to plodi dilemama, dezorijentacijom i frustracijama različite vrste.

U ruralnim krajevima SR Hrvatske u razdoblju 1961—1971. smanjio se broj stanovnika 6,5%. No, negativna migracijska bilanca tih prostora bila je dvostruko veća (—12,4%). Naime, izgubljen je sav prirodni priraštaj postignut u tom razdoblju od 5,9% i još povrh toga 6,5% demografske osnovice iz 1961. Suprotno tome, stanovništvo gradskih naselja (općinska središta) povećalo se u istom intervalu 33,1% s vrlo velikom pozitivnom migracijskom bilancom od 25,1% (8,0% prirodnog priraštaja i 25,1% migracijske bilance).

Prema tome, glavno obilježje *kvantitativnog kretanja stanovništva SR Hrvatske 1961—1971.* jest: 1. mali prirodni priraštaj, najmanji međurepublikama Jugoslavije (6,5%) uz tendenciju daljeg smanjivanja; 2. još manji popisom ustanovljen porast (6,3%), a to znači negativnu migracijsku bilancu od 0,2%; 3. jak ruralni eksodus s neželjenom negativnom migracijskom bilancom seoskih naselja u tolikom opsegu (—12,4%); 4. nedovoljna angažiranost društva i nemoć pojedinih služba da useljavanje u urbane prostore smanji na racionalnu mjeru (pozitivna migracijska bilanca općinskih središta 25,1% njihova stanovništva 1961.); i 5. najjači odliv dijela radnih kontingenata — u usporedbi s ostalim republikama — na rad u tuđinu (33,4% svih iz Jugoslavije dala je SR Hrvatska prema popisu 1971, dok joj udio u jugoslavenskoj populaciji iznosi 21,6% i površini 22,1%).

Zađe li se u analizu po općinama unutar republike, otkrit će se da su negativnom migracijskom bilancom različna intenziteta zahvaćene u razdoblju 1961—1971. tri četvrtine općina (75,3%), isto toliko površine (75,6%) s otprilike polovicom stanovništva (51,9%) SR Hrvatske. Pozitivnu migracijsku bilancu imala je, dakle, samo četvrtina općina (24,7%) i četvrtina površine (24,4%) s približno polovicom stanovništva (48,1%). Udio eksodusnih područja, s jedne, a udio imigracijskih područja, s druge strane, dokazuje vrlo snažnu demografsku i u svojevrsnom smislu socijalnu polarizaciju prostora SR Hrvatske. Čini se da nema još jasnog i čvrstog stava našeg društva prema takvim prostorno diferencijalnim procesima koji neizbježno plode socijalno-ekonomskom diskrepancom i tegobama. To pogađa sve makroregije, jer eksodusni prostori čine 79% površine Istočne makroregije Hrvatske, 73% Središnje, 100% Gorske, 63% Sjeverno-primorske i 68% Južno-primorske makroregije.

¹⁰ Da bi se bar donekle popunile praznine u poznavanju demografskih promjena u SR Hrvatskoj i istakle njihove veze s ekonomskim i socijalnim kretanjima te pokušalo ukazati na moguće posljedice, održan je siječnja 1971. u Zagrebu skup »Stanovništvo, emigracija i zaposlenost«. Brojnim je referatima s interdisciplinarnog aspekta skrenuta pozornost našem društvu na značenje populacijskih procesa za daljnji razvoj, osobito u niskonatalitetnim i gospodarski zaostalim područjima Republike.

Grafikon 2

Promjene stope maskuliniteta stanovništva SR Hrvatske 1961—1971. otkrivaju trend smanjivanja razlika u zrelim i starim skupinama stanovništva

Spomenuti udio eksodusnih prostora u svim makroregijama Hrvatske upućuje na posvećenu napuklost tradicionalnih ruralnih struktura i na oslabljenu demografsku dinamiku i strukturu i primorsko-krških i gorskih i nizinsko-panonskih ruralnih sredina. I to bez obzira na nekoćnju distinkciju na »siromašne« i »bogate« seoske predjele, misleći pri tom na pasivni krš i plodnu Panoniju. Nije, dakle, više za eksodus presudna tradicionalnim aršinom izmjerena zaostalost ili naprednost ruralnih krajeva, nego je presudna opća društvena struktura i kretanje sazdana na poticajima vrlo složenih, osjetljivih i teško uhvatljivih komponenata, od gospodarskih preko socijalnih i duboko psiholoških motivacija u varijabilnoj sprezi s prirodnim osnovom, obiteljskim stanjem, prometnim sponama, različnom inovacijom i običnim prestižom.

Ali ne zabrinjava samo teritorijalni i demografski udio eksodusnih krajeva, nego i udio pojedinih eksodusnih tipova, tj. stupnjeva do kojih je proces stigao. Zabrinjavaju također i znaci njihova daljnje kretanja. Primjenom nekih teorijskih modela, ustanovljena su u kretanju stanovništva općina SR Hrvatske u razdoblju 1961—1971. četiri eksodusna i dva imigracijska tipa.¹¹

¹¹ To su tipovi kretanja stanovništva na osnovi odnosa prirodne (priraštajne) i popisima ustanovljene dinamike. *Eksodusni tipovi* (E): E, — prirodno i popisima ustanovljeno kretanje pozitivno s izgubljenim dijelom prirodnog priraštaja, karakterističan trend je emigracija; E, — prirodno kretanje pozitivno, a popisima ustanovljeno kretanje negativno s izgubljenim većim dijelom nego što je prirodni priraštaj, karakterističan trend depopulacija; E, — prirodno kretanje pozitivno, a popisima ustanovljeno kretanje negativno s izgubljenim cijelim prirodnim priraštajem i još manjim dijelom demografske osnovice nego što je bio prirodni priraštaj, trend je izrazito depopulacijski; E, — prirodno kretanje negativno i popisima ustanovljeno kretanje negativno, izgubljen dio demografske osnovice koji je veći od stope negativnog prirodnog kretanja, karakteristični trend je izumiranje. *Imigracijski tipovi* (I): I, — prirodno kretanje pozitivno i popisima ustanovljeno kretanje pozitivno koje je veće od stope prirodnog priraštaja, karakterističan trend je ekspanzija imigracijom; I, — prirodno kretanje negativno, a popisima ustanovljeno kretanje pozitivno, stopa općeg povećanja veća od stope negativnog prirodnog kretanja, karakterističan trend je regeneracija imigracijom. Ostala dva tipa iz skupine imigracijskih (I, i I,) u općinama SR Hrvatske 1961—1971. nisu ustanovljena.

Prostori obične emigracije ili početnog stadija eksodusa (E_1), gdje se gubi samo dio prirodnog priraštaja i gdje je zabilježen porast ukupnog broja stanovnika, zahvaćali su 1971. samo 18% općina, 21% teritorija sa 19% stanovništva Hrvatske. *Prostori depopulacije* (E_2 , E_3 i E_4), gdje je u razdoblju 1961—1971. zabilježeno smanjenje ukupnog broja stanovnika različita intenziteta, zahvaćali su čak 57% općina, 55% teritorija i 33% stanovništva republike. Od toga je na prostore *obične depopulacije* (E_2) otpalo 12% općina, 12% površine sa 9% stanovništva, na prostore *izrazite depopulacije* (E_3) 33% općina, 35% površine sa 19% stanovništva i na prostore *demografskog izumiranja* (E_4) 11% općina, 8% površine sa 4% stanovništva

Budući da je trend brojnosti stanovništva i prema tome naseljenosti svojevrsno ogledalo socijalnih i ekonomskih kretanja, može se zaključiti na stvarne i moguće smetnje u daljnjem razvoju našeg ruralnog i urbanog prostora. *Te smetnje nisu toliko u samoj depopulaciji, koliko su u njezinu relativnom intenzitetu i u prostornom obuhvatu.* Jer, eksodusni krajevi u Hrvatskoj, posebice oni u fazi depopulacije, ne samo da su već populacijski prorijeđeni nego se i dalje kvantitativno prorijeđuju i strukturno okljaštruju. To znači da osim smanjena broja, vrlo je loša i nepovoljna dobna struktura s deficitarnim mladim, te za rad i populacijsku reprodukciju sposobnim generacijama. Prema tome, u takva područja uz materijalna ulaganja za njihov eventualni razvoj, trebat će uvoziti i radnu snagu. Znatna područja poprimaju — gotovo bi se moglo reći — neka obilježja rezervata. Tako »zatvoreni« ti prostori teže demografskom izumiranju smanjujući ionako nizak stupanj demografske homogenosti stanovništva Hrvatske.¹²

Smisao i snaga suvremena bijega sa sela a utrčavanja u prigradski pojas i gradove, očituje se već u spomenutom diferencijalnom kretanju stanovništva. Još bolje se to vidi iz tablice 7.

Tablica 7 — Kretanje broja stanovnika SR Hrvatske i makroregija po općinskim središtima i izvan njih u razdoblju 1961—1971.

Makroregija	Pokazatelj 1971/1961			
	Ukupno	Općinska središta	Naselja izvan središta općine	
			Stanovništvo	Migracijska bilanca
Istočna	106,4	129,0	97,8	—9,8
Središnja	106,5	132,6	92,3	—11,6
Gorska	91,0	144,8	82,9	—23,3
Sjeverno primorje	107,4	126,3	90,2	—13,3
Južno primorje	109,2	142,9	96,1	—14,5
SR Hrvatska	106,3	133,1	93,4	—12,4

¹² Takve primjere imamo u izoliranijim dijelovima ličko-goranskog prostora, na mnogim manjim jadranskim otocima ali i u središnjoj Hrvatskoj blizu regionalnih centara Siska, Karlovca, Bjelovara i drugih kao i na domaku samoga zagrebačkog metropolitanskog područja.

¹³ Od ukupno 105 općina u SR Hrvatskoj, samo ih je 5 imalo pozitivnu migracijsku bilancu 1961—1971. u dijelovima izvan općinskog središta. To su bile općine Opatija, Crikvenica, Lastovo, Vukovar i Sesvete. Općina Opatija uglavnom je uz more i sva su njena sela vezana uz turizam i djelatnosti u vezi s tim, pa su i izgubila karakteristike ruralnih naselja; Crikvenica je u sličnoj situaciji kao i općina Opatija pa za nju vrijede uglavnom ista objašnjenja s dodatkom da su mnoga sela postala dormitorij riječke aglomeracije; na Lastovu i nema sela izvan centralnog mjesta, jer Ubli se ponašaju kao preporođeni turistički kutak na tom otoku; u općini Vukovar industrijsko je Borovo pokrilo manjak ruralnih naselja pa se to stoga ne vidi, dok je općina Sesvete u cjelosti obuhvaćena zagrebačkom aglomeracijom kao dormitorij i prostor bujajuće stambene izgradnje obiteljskog tipa srednje-nižeg stratusa.

Gotovo da nema ni jedne općine u republici u kojoj se stanovništvo naselja izvan općinskog središta povećalo.¹³ Negativna migracijska bilanca ruralnih prostora svugdje je velika (od —10% u Istočnoj do —23% u Gorskoj makroregiji). Suprotno tome, porast stanovništva općinskih centara iznenađujuće je visok (od 26% u centrima Sjevernog primorja do 45% u centrima Gorske Hrvatske).

Radi se, dakle, o populacijskom »zgušnjavanju« naselja s centralnim funkcijama, a »razrjeđivanju« ruralnih naselja u mjeri koja šteti objema sredinama, i o tegobama što se eksponencijalno plode u uvjetima nedovoljne razvijenosti. Jedna od osnovnih tegoba izlazi iz toga da stanovati u gradu ne znači živjeti gradskim životom, kao što ni napustiti selo ne znači prestati biti seljak po svojim pogledima, htijenjima i ponašanju. Međutim, u toj kvalitativnoj promjeni važan je osjećaj kolektivne socijalne sigurnosti u urbanoj sredini, unatoč individualnoj otuđenosti, dok u isto vrijeme na selu jača osjećaj socijalne nesigurnosti i kadšto sve veće ugroženosti zbog eksodusa mladih i naglog starenja ruralnog stanovništva kao ostatka koji kroz eksodusno rešetito nije mogao proći.¹⁴

Struktura po dobi i spolu specifičan je odraz opće dinamike stanovništva i društvenih procesa u nedavnoj prošlosti. I dobnim sastavom stanovništvo Jugoslavije, republika i pokrajina pokazuje raspon od tipično ekspanzivne ili mlade strukture (Kosovo, Makedonija i Bosna i Hercegovina) do tipično restriktivne ili stare dobne strukture (Vojvodina, Hrvatska, Slovenija i Uža Srbija). Podrobnije se to vidi iz tablice 8.

Tablica 8 — Udio velikih dobnih skupina stanovništva Jugoslavije, republika i pokrajina 31. ožujka 1971.

(u %)

	Dobne skupine			Ukupno
	0—19	20—59	60 i više	
Jugoslavija	36,5	50,9	12,6	100,0
Bosna i Hercegovina	45,4	46,5	8,1	100,0
Crna Gora	42,8	45,7	11,5	100,0
Hrvatska	31,5	53,1	15,4	100,0
Makedonija	43,0	47,9	9,1	100,0
Slovenija	32,9	52,0	15,1	100,0
Srbija	34,2	52,4	13,4	100,0
Uža Srbija	31,3	54,7	14,0	100,0
Vojvodina	30,0	54,8	15,2	100,0
Kosovo	52,8	39,3	7,9	100,0

Uz to što ima najveći udio starog u ukupnog stanovništvu. Hrvatska ima među republikama i najmanji koeficijent maskuliniteta (31. ožujka 1971: Jugoslavija 964, polovi su Hrvatska 935 i Makedonija 1.027 muških na 1000 ženskih stanovnika). U toj razlici brazde podjednako prirodni i društveni diferencijalni procesi pri čemu posebno značenje imaju naslijeđeni socijalno-ekonomski i psihološki činioci u obitelji i izvan nje.¹⁵

¹⁴ Staro stanovništvo i staračka domaćinstva dobro su poznato obilježje i zabrinjavajuća pojava u velikoj većini sela SR Hrvatske, i ne samo Hrvatske. Dosadašnja istraživanja Centra za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu to višestruko dokazuje. O tome više vidjeti »Sociologija sela«, god. IV (1966), brojevi 13—14 i god. I (1963) br. 2 (21—27).

¹⁵ O utjecaju zaposlenosti žene na karakteristike i funkciju obitelji vidjeti vrlo opširnu studiju M. Mihovilović i suradnici, *The influence of women's employment on the family characteristics and functioning*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1973.

Analiza satava stanovništva Jugoslavije po spolu pokazuje višak ženskih u svim prijeratnim i poslijeratnim popisima. Prvi svjetski rat, a još većima Drugi i opća stradanja naroda u NOB-i, urezali su duboku brazdu u dobroj strukturi i poremetili ravnotežu po spolu koja još nije vraćena. Najnižu stopu maskuliniteta imale su 1948. populacije Hrvatske i Slovenije. Taj su položaj očuvale do danas. Očito je da prirodnu kompenzaciju u poslijeratnom razdoblju sputava diferencijalni mortalitet koji je veći kod muškog nego li kod ženskog stanovništva.¹⁶

Dobni sastav stanovništva Jugoslavije, republika i pokrajina pokazuje također u poslijeratnom razdoblju različnosti. Osnovno obilježje jest da stanovništvo kao cjelina postupno, negdje brže a negdje sporije, stari. (Podatke za razdoblje 1961—1971. vidi u tablici 9.) Diferencijalni intenzitet tih promjena održava i sâm stupanj zatečene starosti stanovništva pojedinih republika i pokrajina ali i slabu suvremenu biodinamiku i smanjeni fertilitet.

Tablica 9 — Pokazatelj kretanja mlade i stare dobne skupine te ukupnog stanovništva Jugoslavije, republika i pokrajina (1961 = 100)

	Dobne grupe		Ukupno stanovništvo
	0—19	60 i više	
Jugoslavija	104,7	141,5	110,6
Bosna i Hercegovina	111,3	154,7	114,3
Crna Gora	107,9	125,2	112,2
Hrvatska	97,9	139,6	106,2
Makedonija	109,1	137,7	117,2
Slovenija	101,9	132,6	108,5
Srbija	103,7	143,1	110,5
Uža Srbija	98,2	147,1	108,9
Vojvodina	95,1	135,0	105,3
Kosovo	133,1	139,4	129,0

Hrvatska je jedina republika koja ima smanjenje indeksa kretanja mladog stanovništva (razmotre li se dijelovi SR Srbije onda slično ima Uža Srbija i Vojvodina, dok je Kosovo prostor s maksimalnim povećanjem indeksa mladih u Jugoslaviji). Hrvatska uz to pokazuje i prilično povećanje indeksa starog stanovništva. Uzmemo li se ta dva trenda zajedno onda starenje stanovništva Hrvatske u promatranom razdoblju biva — uz ono Uže Srbije te Bosne i Hercegovine — najbrže. To je vrlo nepovljna činjenica, jer je stanovništvo naše Republike ionako već dobro ostarjelo pa će u situaciji kakva nam predstoji biti teško poboljšati dobnu strukturu. A to će predviđeni razvoj društvene podjele rada i općeg razvoja našeg društva nedvoumno tražiti, čak forsirati.

¹⁶ Takav odnos nije posljedica diferencijalnog nataliteta u korist brojnosti ženskih, jer je poznato da se općenito rađa 4 do 5% više muške negoli ženske djece. No, ipak je u razvijenim sredinama brojnije žensko stanovništvo. Znači da je tu značajniji diferencijalni mortalitet po spolu. Opaženo je u nacionalnim i u svjetskoj statistici da u razvijenijim društvenim sustavima i strukturama brojčano prevladavaju ženske, a u manje razvijenim, posebice u primitivnim društvenim zajednicama muški stanovnici. Očito je takva diferencija posljedica odgovarajućih socijalnih struktura, položaja žene odnosno muškarca, podjele rada, težine posla, odgovornosti i diferencijalnog psiho-fizičkog iscrpljivanja (menaderska bolest i povišen mortalitet muških u razvijenom društvu, a fiziološki natalitet i dugotrajna sukcesivna breme- nitost i rađanje te stoga brže iscrpljivanje žene u primitivnijem društvu samo su jedan u nizu mogućih primjera).

Nedostajat će malne svih radnih skupina mlađe i zrele dobi.¹⁷ Valja pri tom istaći da je starenje stanovništva Jugoslavije prirodan proces i da je u funkciji s općim društvenim i gospodarskim napretkom zemlje. Takvo je demografsko kretanje u prijelaznom razdoblju u skladu s teorijom demografske tranzicije i s Marxovim tumačenjem kretanja stanovništva kao povijesne kategorije.¹⁸ Starenje stanovništva, prema tome, međuzavisan je proces sa složenijom podjelom rada, rastom stope zaposlenosti žene, boljom zdravstvenom njegovom i potpunijim socijalnim osiguranjem, težnjom za višom naobrazbom i kvalifikacijom, podizanjem životnog standarda i s padom fertiliteta uopće. Mnoga su istraživanja novijeg vremena obogatila naše znanje o socijalnim i ekonomskim mehanizmima što utječu na prirodno kretanje stanovništva, njegovu strukturu uopće i demografsku strukturu obitelji posebno. U skladu s rezultatima tih istraživanja treba istaći: 1. zaposlene udate žene imaju u pravilu manje djece negoli nezaposlene žene, 2. općenito viša obrazovna razina stanovništva, posebice udatih žena odgovara manjem broju djece i 3. socijalno ugroženi i ekonomski siromašniji slojevi stanovništva imaju u pravilu veći broj djece.

Industrijalizacija i urbanizacija idu pod ruku s kretanjem stanovništva pri čemu je osnovni smjer selo → grad, agrarne djelatnosti → neagrarne djelatnosti. Pri tome su značajne *tri socijalne pojave*: 1. neke žene, prije nezaposlene, dobivaju posao; 2. dio mlađeg aktivnog agrarnog stanovništva prihvaća neagrarno zaposlenje i 3. pri tome svi zajedno teže i djelomično ostvaruju višu obrazovnu razinu. Utjecaj je tih procesa na opće smanjivanje fertiliteta među ženama neosporan.¹⁹ Međutim, kada je riječ o dinamici i strukturi stanovništva naše Republike, opažaju se značajne specifičnosti koje uz spomenute karakteristike kretanja skreću na sebe pažnju po tome što upućuju na relativnu uranjenost nekih socio-demografskih pojava u inače prerano okrnjenoj i društvenim zbivanjima modificiranoj dobnoj strukturi koja remeti upravo one prostore koji su prije bili biodinamički inkubator i nepresušno vrelo narodnih vrednota (agrarno-stočarski predjeli Slavonije, Banije, Korduna, Like, unutrašnje Istre i Dalmatinske Zagore).

Starenje stanovništva, pojava koja je, dakle, općenito svojstvena razvijeni-
jem društvu ili onome kojemu je dječja osnovica okrnjena nekim nenormalnim prirodnim ili društvenim poštastima, nosi sa sobom značajne društvene, gospodarske, psihološke pa i političke i druge posljedice. Poučan su primjer za to razvijene kapitalističke zemlje Evrope. One u uvjetima vrlo razvijene podjele rada i visoke produktivnosti nemaju dovoljno radnoga kontingenta, pa su prisiljene »uvoziti« dio radnika, osobito za neke djelatnosti iz populacijski ekspanzivnijih a ekonomski manje razvijenih zemalja. No, u tom kolopletu neke su zemlje ili njihovi dijelovi svojevrsni fenomeni. Takav je i *Hrvatska, jer uz inače veoma ostarjelu demografsku masu — i uz pretenzije da se brže razvija — »izvozi viškove« radne snage*. Slično je i s Užom Srbijom i Vojvo-

¹⁷ Odmaklost procesa starenja populacije SR Hrvatske vidi se iz retrospekta kretanja u razdoblju 1921—1971. U tih pedeset godina indeks starosti stanovništva Jugoslavije porastao je od 0,193 (1921) do 0,33 (1971). Među republikama polovi su bili godine 1921. Slovenija sa 0,245 i Bosna i Hercegovina sa 0,113, a godine 1971. Hrvatska sa 0,472 i Bosna i Hercegovina sa 0,170. (Indeks starosti je odnos broja stanovnika dobnih grupa 0—19 godina i onih od 60 i više godina, dok je indeks starenja promjena stanja u nekom međupopisnom intervalu.) U razdoblju 1921—1971. najveći indeks starenja stanovništva imala je SR Hrvatska (0,231).

¹⁸ Macura M. — Sentić. M., Marksov prilog nauci o stanovništvu, »Stanovništvo«, God. I, br. 4 (417—426), Beograd 1963.

¹⁹ Mladen Friganović, *Demografski podaci* (poglavlje u timskoj studiji »Utjecaj zaposlenosti žene na strukturu i funkciju porodice«). Rad citiran na engleskom pod bilješkom 12.

dinom pa donekle i sa Slovenijom. Prema tome, visok udio starog stanovništva i viškovi radne snage upućuju na to da nismo uskladili trendove tih dviju značajnih i kompleksnih komponenata općega razvoja naše socijalističke zajednice. Socijalne, a i ekonomske posljedice signaliziraju potrebu mnogo sustavnijeg i upornijeg rada na tim vrlo važnim pitanjima za naš budući razvoj.

Spomenute promjene u dobnom sastavu stanovništva SR Hrvatske teku i dalje sa sve izrazitijim trendom starenja. To je starenje po svemu sudeći posljedica smanjene stope nataliteta, na jednoj, a duljeg trajanja života kao funkcije poboljšanja općih uvjeta opstojanja i višeg životnog standarda, na drugoj strani. Rezultat toga jest dobnna piramida sa sve zaobljenijim vrhom a užim dnom. Pomno promatranje takve piramide pokazuje trend od stacionarnog (zrelog) prema konstriktivnom ili regresivnom (staračkom) tipu dobnna sastava. Pa kakav je doista dobnni sastav stanovništva Hrvatske 1971?

Tipovi dobnnog sastava stanovništva Hrvatske, njezinih makroregija i općina pokazat će nam dokle se povećao udio stanovništva koje je zbog starosti dospjelo izvan reprodukcijske moći, i koje čini sve manju osnovicu za reprodukciju. No, mogu li se ti odnosi mladog i starog stanovništva predstaviti odgovarajućom tipologijom dobnne strukture?

Ima više teorijskih i empirijskih shema po kojima se neko stanovništvo svrstava na osnovi dobi u odgovarajuće tipove. Ovdje ćemo samo iznijeti rezultate postignute primjenom sheme koju je izradio autor na primjeru stanovništva Hrvatske prema stanju 1971.²⁰

U okviru *pet mogućih tipova dobnne strukture* neke populacije na osnovi udjela mladog i starog stanovništva, stanovništvo je Hrvatske pokazalo karakteristike demografske starosti (4. tip). To znači da u ukupnom stanovništvu ima manje od 35% mladih (31,5) a više od 12% starih (15,4). Retrospekt kretanja u razdoblju 1921—1971. pokazuje da se demografska masa na osnovi izloženih kriterija držala dosta dobro gotovo sve do pedesetih godina, nakon čega naglo stari. Danas je gotovo na međašu između demografske i duboke demografske starosti. Prirodno je zaključiti, dakle, da je populacija naše Republike vremenski ispred dosegnutog stupnja društveno-ekonomske razvijenosti. Ponašanje stanovništva SR Hrvatske nije u skladu s klasičnom teorijom demografske tranzicije. Slične znakove pokazuje i populacija Uže Srbije, dok se Slovenija s tim teškoćama suočila ranije. Ulazak u posljednju fazu starenja znači da regeneracija neće biti ni laka ni jeftina (dokaz tome je suvremena Švedska i zemlje slične njoj po demografskoj strukturi i društveno-gospodarskoj razvijenosti).

Pogledamo li strukturu pojedinih makroregija, opazit ćemo da Središnja Hrvatska ima populaciju u dubokoj demografskoj starosti kao i Sjeverno hrvatsko primorje (Istra i Kvarner), dok Gorska Hrvatska (Lika i Gorski Kotar) i Istočna Hrvatska (glavnina Slavonije i dijelovi Baranje i Srijema)

²⁰ Pokazalo se naime da uobičajena shema na tri tipa dobnnog sastava stanovništva (mlado ili ekspanzivno, zrelo ili stacionirano i staro ili konstriktivno) ne zadovoljava kada je u pitanju detaljnije istraživanje s namjerom da se pokaže i prostorna diferencijacija dobnnih struktura stanovništva u promatranom duljem ili kraćem vremenskom intervalu. Zato smo izdvojili 5 tipova s ovim karakteristikama i nazivima: *I. Demografska mladost* (udio stanovništva 0—19 godina iznosi 35% i više, a udio onoga od 60 godina i više manji je od 8% u ukupnoj demografskoj masi); *II. Na pragu demografske starenja* (udio stanovništva od 0—19 godina iznosi 35% i više, a udio onoga od 60 godina i više iznosi 8% i više); *III. Demografsko starenje* (udio stanovništva 0—19 godina manji je od 35%, a udio onoga od 60 godina i više kreće se do 12%); *IV. Demografska starost* (udio stanovništva 0—19 manji je od 35%, a udio od 60 godina i više veći je od 12%) i *V. Duboka demografska starost* (udio stanovništva 0—19 godina manji je od 30%, a udio onoga od 60 godina i više veći je od 15% ukupnog stanovništva).

imaju obilježje tipa demografske starosti, a samo je Južno primorje (Dalmacija) u tipu »na pragu starenja«.

Struktura po općinama u SR Hrvatskoj pokazuje ovakav udio i odnos: u tipu demografske mladosti nije ni jedna općina, na pragu starenja ima ih 21%, u starenju samo 4%, dok ih je u tipu demografske starosti čak 46% i u tipu duboke demografske starosti 30% (tablica 10).

Tablica 10 — Tipovi dobnog sastava stanovništva SR Hrvatske po općinama 31. ožujka 1971.

Tip	Osobina	Udio u Hrvatskoj			
		Općine		Stanovništvo	
		Broj	%	Broj	%
I	Demografska mladost	—	—	—	—
II	Na pragu starenja	22	21,0	1,006.040	22,8
III	Starenje	4	3,8	416.358	9,4
IV	Demografska starost	48	45,7	2,177.963	49,3
V	Duboka demografska starost	31	29,5	813.397	18,5
Ukupno		105	100,0	4,413.758	100,0

Unatoč stanovitih razlika između makroregija i općina, valja upozoriti da je trend promjena populacije svih općina isti ili sličan.

Između statusa razvjenosti i dobne strukture stanovništva pojedinih općina SR Hrvatske opaža se samo djelomična međuzavisnost. Naime, općine sa statusom nerazvijenih imaju visok udio tipa mlađeg stanovništva ali i dosta znatan udio tipa starog stanovništva. To znači da su iseljavanjem izgubile razmjerno mnogo za rad najsposobnijih kontigenata. Takav odnos dobnog sastava i stupnja relativne razvjenosti općina Hrvatske pokazuju vrlo diferencijalnu vezu i ne uklapa se sasvim u tezu da su dinamično prirodno kretanje (visok fertilitet) i mladost dobnog sastava (izrazita ekspanzivnost) upravo proporcionalni stupnju društvene i gospodarske razvjenosti. Očito je stanovništvo Hrvatske u svom demografskom razvitku već prešlo očekivanu strukturu. Prema tome, mogli bismo reći da se radi o iznimci koja kao razmjerno mala demografska masa pokazuje atipične osobine s obzirom na teoriju demografske tranzicije. Ovo su samo natuknice koje bi u svakom slučaju trebalo temeljitije testirati.

Valja, međutim, podvući da je stanovništvo SR Hrvatske svojom dinamikom rasta i promjenom dobne strukture u svakom slučaju i već na osnovi ovakvih preliminarnih i prilično ekstenzivnih istraživanja specifičnost svoje vrste. Jer, kako inače objasniti, s obzirom na stupanj dostignutog socijalnog i ekonomskog razvoja, da stanovništvo SR Hrvatske nalikuje svojom dinamikom i strukturom po dobi populacijama nekih razvijenih zemalja Evrope? Usporedbe, naime, pokazuju da je starenje stanovništva naše Republike danas brže od starenja stanovništva Francuske i Velike Britanije, a podjednako je brzo kao što je starenje stanovništva Švedske i SR Njemačke! Kakve će biti posljedice toga? Vidjet ćemo.²¹

²¹ To će biti obrađeno u trećoj dionici projekta »Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971«, dok će 4. dionica (posljednja) tretirati problematiku populacijskih politika s posebnim osvrtom na našu zemlju i SR Hrvatsku. Projekt se realizira u Odjelu za demografska istraživanja Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Kakvi su izgledi za daljnje kretanje stanovništva Hrvatske? To je vrlo složeno pitanje na koje nije lako odgovoriti, posebno ne u ograničenom napisu kao što je ovaj. No, ima li se na umu da je dinamika stanovništva Jugoslavije i osobito Hrvatske u posljednjem desetljeću i pol sve slabija, mogle bi se u najkraćim crtama podvući ove tri veoma karakteristične pojave: 1. *smanjivanje nataliteta* (smanjivanje udjela djece), 2. *smanjivanje priliva u radnu dob* (smanjivanje udjela mladih i sredovječnih stanovnika) i 3. *povećanje odliva iz radne dobi* (povećanje udjela staračkog u ukupnom stanovništvu). Predviđene specifične karakteristike kretanja stanovništva Hrvatske, u sklopu ostalih niskonatalitetnih područja Jugoslavije, promatrane kroz dio populacije koja čini radni kontingent (muški u dobi od 15. do 64. godine i ženske od 15. do 59. godine) vide se iz tablice 11.²²

Tablica 11 — Procijenjeni pokazatelji kretanja kontingenta radnoga stanovništva niskonatalitetnih područja Jugoslavije u razdoblju 1966—1986

Područje	Kretanje pokazatelja (1966 = 100)				
	1966	1971	1976	1981	1986
Hrvatska	100,0	104,1	107,1	110,6	112,4
Slovenija	100,0	104,9	108,8	114,3	118,7
Uža Srbija	100,0	106,0	109,4	113,1	114,6
Vojvodina	100,0	107,3	112,7	118,5	122,9

Očito će porast radnih kontingenata biti najsporiji u Hrvatskoj. Kako se općenito optimistički gleda na povećanje stope zaposlenosti i stope rasta produktivnosti kao funkcije općeg razvoja društva, posebno našeg, u bliskoj budućnosti, lako je zaključiti da će to u Hrvatskoj ići teško bez pritjecanja dijela radnih kontigenata iz visokonatalitetnih područja Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija). Ali time se otvara novo i složeno poglavlje koje prelazi namjenu ovog članka.

Mladen Friganović

SOCIAL ASPECTS OF DEMOGRAPHIC CHANGES IN SR CROATIA

(Summary)

The present territory of the Socialist Republic of Croatia is characterized by its outstanding demographic dynamic-structural distinctions within Yugoslavia. The roots of these distinctions are to be found in the end of the 19th century when the classical emigration, first from Croatian Littoral then from inland parts of Croatia to overseas countries, started. The reasons of the emigration were rather complex though. When considering Croatian Littoral, on one hand, the emigration was primarily caused by its trade-geographic position towards the overseas ship routes as well as it was caused by bad vine and crisis in marketing

²² Alica Wertheimer-Baletić, »Demografski okviri ponude radne snage u Jugoslaviji«, »*Ekonomist*«, broj 1—2/1974, Zagreb 1974, str. 100; i »Demografske odrednice dinamike radne snage u SR Hrvatskoj«, »*Stanovništvo SR Hrvatske*«, Studije, Biblioteka »Obzor«, Školska knjiga, Zagreb 1971, str. 57—73.

of wine. On the other hand, the peasant debts were of greater importance for the emigration which took place in the parts of Pannonia. »Pull factors« of the overseas countries as the »promised« ones for employment and wages should be added to »Push factors«. And indeed, a considerable expansion of farming and population can be noticed there.

The emigration thus started had been followed later by other periodic emigrations. Those leaving were mostly the young and the male what resulted in a truncated age and sex structures of the population of SR Croatia. In this way, objective possibilities for a greater natural reproduction of demographic masses were lessened. That resulted in some unfavourable social phenomena and above all in an old demographic structure (relatively a great number of old contingent as opposed to a small number of young contingent), as well as it resulted in even emptier areas of the rural parts of the country. Still greater exodus took place after the World War II when the population of the country, by the side of the population of Bosnia and Hercegovina, had mostly suffered. That exodus was specially strong after the fifties. That was the time of a greater industrialization and town planning in all our country. The polarization of a town and a village became stronger and deagrarian process became a dominant one. The process grew even stronger in the sixties. The liberalization of the labour market at that time made it possible for the redundant labour to go abroad (the problem of the workers' going abroad was present but latent till that time). So the period 1961—1971 was an interval of the greatest changes and social disturbances in a village and town after the World War II. Three fourth of the territory of the Socialist Republic of Croatia assumed then all the characteristics of an exodus with the explicit depopulation which took hold of 57% communes and 33% inhabitants of SR Croatia. Leaving apart communal centres, all those areas have been demographically truncated and less capable for their proper reproduction. The correlation between these areas and those, which have been proclaimed relatively underdeveloped, is very high. Such areas also have a very old age structure (they mostly fall into the category of demographic old age and into the category of advanced demographic old age). In this way, a village, particularly on smaller islands and in mountainous parts of the country, has become a social problem. By all judgements, the population of the Socialist Republic of Croatia, especially the population out of the towns, shows nowadays all the characteristics of aging which do not harmonize with the degree of the achieved socio-economic development or the theory of demographic transition. The population of the Socialist Republic of Croatia thus shows atypical characteristics becoming thus an important social problem. Because, if we consider the established rate of growth of the division of labour and the general development, the existing dynamics and the population structure of the three fourth of the territory of SR Croatia will not be able to satisfy, by means of its own natural dynamics and age structure, the future needs of the society. And in the end, the comparison shows that the aging of the population of Croatia has been faster than the rhythm of aging of the population of France and Great Britain and equally as fast as that of the populations of Sweden and West Germany which are, as is being known, far ahead of our country in the sense of economic development. Is not such a discrepancy between demographic processes and socio-economic development a phenomenon? Has not a man, in his constant longing for the faster and faster development of his material base, for a moment still forgotten himself?

Translated by *Biserka Cesarec*